

יהודים במשפט מוסלמי בירושלים

אליקים רובינשטיין

א' כהן (בהשתתפות א' סימון-פיקאלי וע' סלאמה). יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית – המאה השמונה עשרה, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ו

ספרם של אמנון כהן ואלישבע סימון-פיקאלי ועמם עובדיה סלאמה מציג בפני הקורא תעודות מארכיון בית-הדין המוסלמי בירושלים הנוגעות בענייניהם של יהודים שנדונו בפני בית-דין זה במהלך המאה הי"ח.

מה טיבה של המאה הי"ח בתולדות תבל ובתולדות ישראל?

המאה הי"ח הסתיימה בתבוסת העות'מאנים ליד וינה (1683) ובחווה קרלוביץ (1699), שכלל ויתורים טריטוריאליים מצדם. האימפריה העות'מאנית, שירושלים היתה פינה נידחת למדי בה, התחילה בשקיעתה הפוליטית, אף כי היו גם לאחר מכן עליות (וגם ירידות) בתחום החברתי והתרבותי. בשאר תבל המאה הי"ח היא המאה של המהפכה האמריקנית וזריחת שמשו של העולם החדש; של גדולתו ושקיעתו של בית בורבון; של המהפכה הצרפתית; של ההשכלה;

של קאנט, הנדל ומוצרט. בעולם היהודי זו המאה של ראשית התפרצותה של מלחמת החסידות במתנגדים; מאה של צלקות השבתאות, הפרנקיזם והפולמוסים הקשים; של שיפור מסוים במצב היהודים באירופה והתפתחות קהילות יהודיות באמריקה הצפונית; מאה שבה חיו ופעלו ר' יחזקאל לנדא, ר' יעקב עמדין ור' דוד פאדרו, ושבה חוברו 'מעם לועז' לר' יעקב כולי ו'מסילת ישרים' לרמח"ל; זו המאה של משה מנדלסון ושל תליית היהודי זיס בגרמניה; וכן תקופתם של החיד"א ושל ר' שלום שרעבי, שחלק מחייהם התגוררו בארץ-ישראל. במאה זו חיו בירושלים גופה תלמידי חכמים חשובים, כמו ר' משה חאגיז בעל ספר ההלכה 'לקט הקמח'¹, ובספרי שו"ת מתקופה זו יש ראיות להתכתבות הלכתית שניהלו חכמים מארץ-ישראל.²

1 מ' אלון, המשפט העברי, תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו, ב/ג, ירושלים תשל"ג, עמ' 1198.
2 על ירושלים בתקופה העות'מאנית ראה: נ' שור, תולדות ירושלים, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 549-578; י' בן-צבי, ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מני, ירושלים תשט"ו, במיוחד עמ' 265-279; הערך 'ירושלים' א"ע, כ, עמ' 306; א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט; הנ"ל, יהודים בשלטון האיסלאם: קהילת ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ד. על היהודים בעולם המוסלמי ובאימפריה העות'מאנית ראה: S.D. Goitein, *Jews and Arabs: Their Contacts through the Ages*, New York 1955; ב' לואיס, היהודים בעולם האסלאם, ירושלים תשנ"ו; ח'

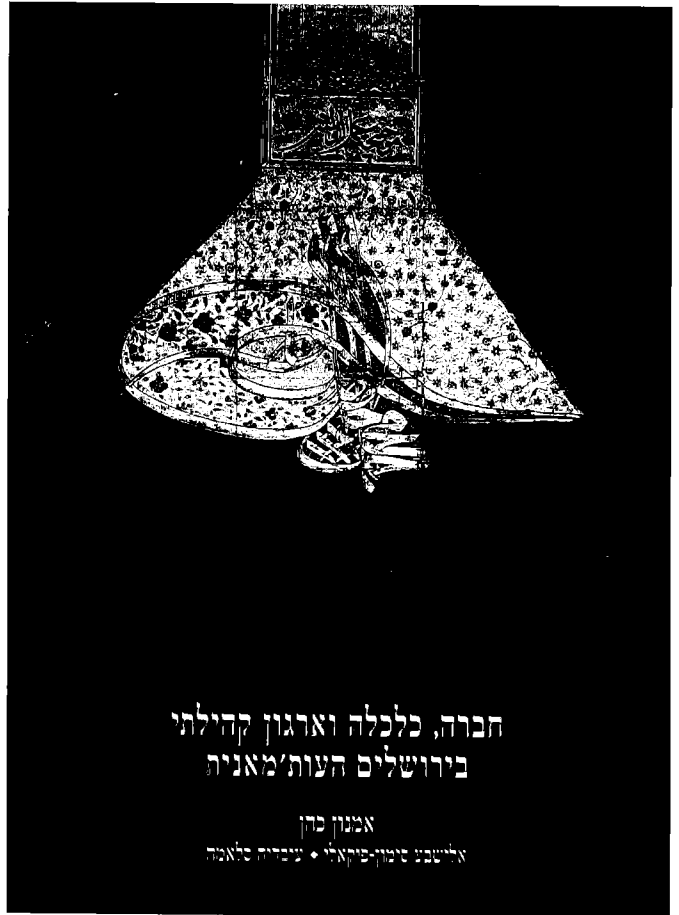

על הנפשות הפועלות, אך ספק אם הדבר אפשרי בדרך כלל. ובכל זאת במישור ההיסטורי לפנינו מציאות אפורה, מציאות של 'בועה' ובה חיי יום-יום בעיר קטנה שהאוכלוסייה היהודית בתקופה העות'מאנית התחלפה בה מדי דורות אחדים, לרבות במשבר העזיבה לאחר עליית ר' יהודה החסיד וגם לאחר מכן.³ עם כל חשיבותו העצומה - שאין בה כל ספק - של החומר שבספר כמקור, הוא משקף רק חלק מן ההיסטוריה הרלוונטית. חלק זה עניינו מציאות חיים במישור הכובש לו יותר ויותר מקום בתודעה ההיסטוריוגרפית, והמוריד את הקורא מאולימפוס החיים המדיניים והרוחניים, נושאי ההיסטוריוגרפיה הקלסית, אל פתבג של יום יום ושבוע שבוע. כי את החיים המדיניים והרוחניים לא נמצא כאן - אין תמה. גם מי שמבקש ללמוד היסטוריה מארכיון בית-המשפט המחוזי דהיום יוכל ללמוד כמעט אך בנושאי הראליה - סחר וכלכלה, רפואה ותעבורה, יזסי משפחה וכמובן פשע פלילי.

לפנינו אפוא מקור היסטורי חשוב מאוד ועם זאת חלקי - פסקי-דין בערכאה מעין זו עשויים ללמד על דמות החברה; אין הם יכולים לשרטט את כל תמונתה ואת עולמה הרוחני. הם יכולים לשקף את רחובה ואת שוכניו והיחסים ביניהם; הם יכולים לשקף תחומים מסוימים ביחסים בין עדות. הם משקפים חלקית את עולמה החברתי של הקהילה היהודית, את תגה ושביתה. במקרים שהובאו מטעם זה או אחר לפני בית-הדין המוסלמי הם מצלמים מציאות חיים שהיא בשר מבשרן של תולדות התקופה, והכוללת בראש ובראשונה חומרים שההיסטוריון המצייר תמונה כוללת יעשה בהם שימוש רב. חומרים אלה

3 ראה: י' ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות: מגמות בחקר ארץ-ישראל ויישובה היהודי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 103-105.

תמונת התקופה בספר: 'בועה' לכל אירועי המאה, לרבות העליות ארצה כזו של ר' יהודה החסיד וחבריו ושל אישים אחרים, בעלי משמעות שהשפיעו על קהילת ירושלים,

חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית

אמנון כהן

אלישבע סימון-פוקאלי • עמיתת חלומות

אין ביטוי בכתבי בית-הדין המוסלמי בירושלים. הספר שלפנינו מרתק בפסיפס האנושי המוצג בו; לנגד עיני הקורא ניצבים מקומות המוכרים לו ובעיות המוכרות לו; הוא מבקש לדעת עוד

לצרוס-יפה (עורכת), סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות, ירושלים תשנ"ו; ר' טולידנו, מבוא לתולדות האימפריה העות'מנית, [תל-אביב] תשמ"ה,

עמ' 82-90.

ראיות, קרי אין אפשרות ממשית ללמוד לעומק על המשפט עצמו, על דרך ניהולו ועל מערכת השיקולים. במטרתו של הספר – שרטוט קווים לתולדות הקהילה היהודית – אין בכך כדי לפגוע.

יש בספר דוגמאות נוספות למנהג הגון של המערכת המוסלמית ביהודים, למשל במה שנוגע לשימוש של יהודים בהקדש מוסלמי לפי חוזה (עמ' 57-58), בענייני מסים והיטלים (עמ' 81-83, 146-147), בקביעת דמי שכירות (עמ' 399) ובעניין בעלות על הנדל"ן (עמ' 50-52, 53-54), וכן אתה מוצא יחס סביר במקרי גנבות (עמ' 295-296).

תחום דומיננטי בספר הוא חובות הקהילה למוסלמים, אך ישנם גם דיונים בחובות פנימיים, כמו חוב של רב בירושלים לקהילת צפת (עמ' 34). בני הקהילה עשו שימוש בבית־הדין המוסלמי למתן תוקף למינוי פרנס ולאכיפתו וכן לגירושו של פרנס (עמ' 10-13) ולהיתר שחיטה לשוחט (עמ' 35). אין להתעלם מכך שישנם גם חלקים קשים מאד לקריאה לעין היהודית, כמו איסור תפילה בכותל המערבי (עמ' 117), ענייני המרת דת (עמ' 263-271); יש לציין כי בסכסוכי רכוש בין מתאסלמים ליהודים הגישה לא אחת מאוזנת כראוי ועוד לא מעט.

הפנייה לערכאות של גויים

אימתי ולאילו נושאים נזקקו היהודים לערכאות המוסלמיות בירושלים בתקופה זו? כאמור מטבע הדברים נזקקו להם כאשר הצד שכנגד היה לא יהודי, אם כתובע, אם כנתבע. ואולם מן התעודות שבדרך שלפנינו עולות לא מעט פניות בסכסוכים שבין יהודים עצמם. האם פנייה כזאת היא לגיטימית במסגרת ההלכתית?

ההקשר ההלכתי הוא הכלל הכפול: ראשית, בדין המהותי, הידוע כדינא דמלכותא דינא,

מוארים בהערות מאירות עיניים, פרי טרחתם המיומנת של העורכים, שלצד מיונן ותרגומן של התעודות, מלאכת ענק כשלעצמה, ביארו בהן ענייני לשון, תאריכים ועובדות והוסיפו מראי מקומות.

המישור המשפטי

במישור המשפטי הרושם מעיון בכתובים הוא בראש וראשונה של משפט צדק ביסודו. לעתים קרובות למדי אתה מוצא כי הקאדי פסק לטובת הצד היהודי בריבו עם המוסלמי. למשל ניסיון מוסלמי לבטל בעלות של הקהילה היהודית על נכס, נכשל (עמ' 53); הוטל על תושבי סלואן שלא להתנכל ליהודים (עמ' 110); הוטל איסור על כפריים להתנכל לעולי רגל יהודים (עמ' 135). תחושה טובה היא לגלות זאת כשהדימוי השטחי עשוי להיות מטבעו אחר. זו מן הסתם אחת הסיבות לכך שיהודים פנו להישפט בבית־הדין המוסלמי גם כשלא היה הכרח לעשות כן, אף כי ייתכן שסיבה מרכזית נוספת היתה האכיפה שפסקי בית־דין זה סיפקו. הדעת נותנת מכל מקום כי אחד הגורמים לאמון בערכאה המוסלמית היה מרכיב של יושר: מרכיב זה הוא בוודאי שיקול כאשר מדובר בפנייה לערכאות לא יהודיות לא רק בעניינים שבין יהודי למי שאינו יהודי, אלא גם בין יהודים ליהודים.⁴

בפסקי־הדין של בית־הדין המוסלמי שבספר אין אסמכתאות ואין דיון משפטי נרחב; התיאור העובדתי קצר למדי, ובעקבותיו פסיקתא – השורה התחתונה. לכל היותר יש התייחסות כללית לשריעה, הדין המוסלמי, ולקאנון, החוק הסטטוטורי שהתפתח על גביה (עמ' 132). כמו כן אין בפסקי־הדין עיסוק בפרוצדורה ובדיני

4 ש' שילה, דינא דמלכותא דינא, ירושלים תשל"ה, עמ' 399; נ' רקובר, שלטון החוק בישראל, ירושלים תשמ"ט, עמ' 30-34, 63-76.

הכלל הבסיסי הוא אפוא של שלילת ההתדיינות בפני ערכאות גויים גם בהסכמה. ואולם בהמשך נאמר ב'שולחן ערוך': 'היתה יד עכו"מ תקיפה ובעל דינו [של היהודי, א"ר] אלם, ואינו יכול להינצל ממנו בדיני ישראל, יתבענו לדיני ישראל תחילה. אם לא רצה לבוא, נוטל רשות מבית דין להציל בדיני עכו"מ מיד בעל דינו.⁸ והרמ"א מוסיף בהגהה: 'יש רשות לבית דין לילך לפני עכו"מ ולהעיד שזה חייב לזה, כל זה דווקא כשאינו רוצה להיות ציית דין, אבל בלאו הכי אסור להרשות לדון בפני עכו"מ'. רוצה לומר, חרף הכלל המנוסח בלשון חדה של איסור, שאין לילך לערכאות של גויים,⁹ ישנם לכלל זה חריגים, ועיקרם כאשר לבית-הדין היהודי אין כוח במקרה פלוני, ואזי תוכל להנות רשות ליהודי ללכת ולהתדיין בערכאות.

אשר לדין המהותי, האנציקלופדיה התלמודית מחדדת את ההלכה (בעקבות הרשב"א למשל): 'דינא דמלכותא הוא בדברים שהם מדיני המלכות וראויים לו מצד המלכות, אבל דבר שאינו מדין המלוכה, אלא שהשופטים בערכאות דנים כמו שימצאו בספרי הדיינים שלהם... אין בזה משום דינא דמלכותא, שאם כן כל דיני ישראל בטלים',¹⁰ קרי יש גם הבחנות פנימיות בתוך דין המלכות. נכון, פשיטא הוא שבדין שבין ישראל לגוי הולכים אחר דינא דמלכותא;¹¹ אבל יש אומרים שאין הכלל חל בין אדם לחברו, ויש אומרים שכן,

קרי יישום דינה של המלכות שהיהודים חיים בתוכה - ושאלה היא כמובן מה טיבו של הכלל כאשר מדובר בשלטון זר בארץ-ישראל.⁵ שנית, שאלת הערכאה הדנה, ולענייננו ערכאות של גויים.

אינני נדרש לשאלה, המעניינת כשלעצמה, אם ערכאות מוסלמיות נחשבות מבחינה טכנית לערכאות עכו"ם, שהרי אין האסלאם בחינת עובדי כוכבים ומזלות, ואני יוצא מהנחה שהמדובר מבחינה הלכתית בערכאות של גויים,⁶ וכך מסתבר.

הכלל דינא דמלכותא דינא מתיישם כמובן בראש וראשונה כאשר המלכות מנהיגה חוקים והם נאכפים על-ידיה; מרבית ההתדיינות בפני בית-הדין המוסלמי נופלות בקטגוריה זו. ואולם באופן ספציפי לגדון דידן, במישור הפורום הדין, מה דינה של פנייה וולונטרית לערכאות? ב'שולחן ערוך' נאמר: 'אסור לדון בפני דיני עכו"מ ובערכאות שלהם, אפילו בדין שדנים כדיני ישראל, ואפילו נתרצו שני בעלי הדין לדון בפניהם, אסור, וכל הבא לידון בפניהם הרי זה רשע, וכאלו חירף וגידף והרים יד בתורת משה רבינו עליו השלום'⁷ (וראה ר' משה איסרליש, הרמ"א, המוסיף בהגהה, 'ויש ביד בית דין לגדותן ולהחרימן').

5 ראה: הערך 'דינא דמלכותא', אנציקלופדיה תלמודית, ז, עמ' רצה, שח, ושם מצוטטת דעת הרשב"א כי 'וכן במלכי אומות העולם שבא"י יש סוברים שאומרים אף התם דינא דמלכותא דינא...'.
6 ראה: שילה (לעיל, הערה 4), עמ' 50-51. לדברי

7 שילה עולה מתשובת רב שירא ורב האי גאון כי ראו בבית-הדין המוסלמי בבגדאד ערכאות של גויים. לדעה השוללת תחולת הכלל דינא דמלכותא דינא על הדין השרעי בהיותו דין דתי ראה: שם, עמ' 186-187. ראה גם תשובת הרב אברהם ירושלמי כי '...וכיוון שהמלך גזור לקיים מה שיפסקו דיני ישמעאל על כל האומות שבמלכותו, חשיב שפיר דינא דמלכותא' (שם, עמ' 190).

8 שם, עמ' 190.
9 שולחן ערוך, חושן משפט, הלכות דיינים, סימן כו (א).

8 שם, כו (ב).

9 וכן ראה לעניין זה הרמ"א בהגהה יו"ד להלכות נידוי וחרם, שלד, הלכה מד'...וכן מי שיש לו ערעור על חבר בדבר אחד, ומוסר אותו לשר או לשופט עכו"מ, משמתנין לו עד דמייתי לה וקיימי בבית דין [כלומר מחרימים אותו עד שיביא את העניין לבית-דין].

10 הערך 'דינא דמלכותא' (לעיל, הערה 5), עמ' רצח.

11 שם, עמ' שא.

ו...
 ו...
 ו...

שחולד לא
 אברם קיובני
 עטיה קיובני
 יאכזר ולא פאני
 סלימ ולא
 יאחא אברהם
 ארסא
 יוכף וארנעם
 אבאן ושעא
 ולדיהא
 יאכזר
 שחאן קודס
 עבדא לה
 סלימ

...
 ...
 ...

שמותיהם של
 יהודי חברון
 משלמי מס גולגולת

אך לא כשהוא דין תורה.¹² ואכן מנחם אלון מדגיש את בעייתיות הכלל של דינא דמלכותא ואת הניסיון לצמצמו כדי שלא יתפוס את מקום המשפט העברי, וזאת על-ידי החלתו בענייני מלכות ולא במה שבין אדם לחברו.¹³

שאלה נפרדת היא כאמור החלתו של הכלל בארץ-ישראל. שמואל שילה מתאר מחלוקת בשאלה של דינא דמלכותא דינא בארץ-ישראל; וישנן דעות שונות, מהן המחילות את הכלל כנראה גם על שלטון זר בארץ-ישראל, וכנגדן

12 שם, עמ' רצט-ש.
 13 אלון (לעיל, הערה 1), א, עמ' 54. ראה גם: שילה (לעיל, הערה 4), ח"ה בן ששון, תולדות ישראל בימי הביניים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 110-113.

מסגרת דינא דמלכותא

היתה בררה בתחום האכיפה ('בעל דין אלם'), אך אין להוציא מהכלל קיומם של חריגים שמעבר כך, בשעה שקצרה ידם של בתי-הדין היהודיים מסיבות אחרות.

נושא המעמד האישי

נושא המעמד האישי - דיני המשפחה - מתייחד בכך שכאז כן עתה חלק ניכר מענייניו מסור לבית-הדין הדתי. כותרות של נישואין וגירושין, מזונות וירושות - ימצאו גם היום בבית-דין כזה, אלא שכידוע עוד מן המאה האחרונה

לתקופה העות'מאנית ובהמשך בתקופת המנדט ובתקופת מדינת ישראל, ניתן מעמד חוקי פורמלי, לרבות אכיפה, לבית-הדין הדתי של כל עדה מוכרת, כולל היהודית. מה שהיה נדון בבית-הדין המוסלמי בהקשר היהודי במאה הי"ח אינו אפוא בסמכותו בעידנים האחרונים.

נחזיק טובה למתכרים על תרומתם החשובה להיסטוריוגרפיה של ארץ-ישראל, ונאחל להם שכמו שהתחילו במצווה, אף ייאמר להם גמור. ראויים כרך זה, קודמו¹⁵ ואלה שיבואו אחריו שיהוו בסיס למחקר גם בתחום המשפט המשווה עצמו.

מונח בזכויות יוצרים

15 א' כהן, א' סימון-פיקאלי (בהשתתפות ע' סלאמה), יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה והשש עשרה, ירושלים תשנ"ג.

וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית - המאה